

UOT 894.362 (092); 809.436.2-022; 297

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ
KULTONİM VƏ HAGİONİMLƏRİN TARİXİ-LİŊQVİSTİK TƏDQIQI**

S.S.AĞABƏYLİ
Bakı Dövlət Universiteti
aqabeyli@mail.ru

Bu tədqiqat işində kainatın, bütövlükdə yaranışın Vahid Allaha məxsus olduğu haqqında düşüncə və mülahizələr, vicdan azadlığının insanın düşünmək və öz əqidəsinə uyğun olaraq davranmaq hüququ olduğu göstərilmişdir. İslam dininin xalqın inanc dünyasında həmişə yaşar olması baxımından, Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən seçilmiş kultonim və hagioimlər tarixi-lingvistik aspektdə tədqiqə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: din, İslam, Cəlil Məmmədquluzadə, kultonim, hagioim

İnsanların inancsız, cəmiyyətin dinsiz yaşaya bilməyəcəyini tarix çoxdan sübut edib. Hələ qədim dövrlərdən yunan filosofları Allahların mövcudluğunu zəruri və labüd sayırdılar. Məşhur fransız mütəfəkkiri Volterin fikrincə, əgər Allah olmasaydı, insanlar onu uydurmaq məcburiyyətində qalardılar [8, 68].

Qloballaşan dünyada elm və texnikanın inkişaf etdiyi, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiya etdiyi bir vaxtda mütərəqqi alimlərin kainatın yaranmasını, bütövlükdə yaranışın Vahid Allaha məxsus olduğunu təsdiq və təsbit etmələri bu gün təəccüb doğurmur, çünki məhz “Qurani-Kərim” çox əsrlər sonra kəşf olunmuş elmi yeniliklərin məbədidir; bu da dünyanın Allah tərəfindən yarandığına dəyərli dəlildir. Lakin “müxtəlif dövrlərdə dinə həqiqətdən meydana çıxan zərurət kimi deyil, zərurətdən hasil olan uydurma kimi baxıldığından” [8, 68], insanların vicdan azadlığı təqiblərlə, təhqirlərlə üz-üzə qalmışdı, halbuki, “vicdan azadlığı insanın düşünmək və öz əqidəsinə uyğun olaraq davranmaq hüququdur” [8, 113].

Xalqımız əsrlər boyu öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyaraq bugünkü nəslə ərnağan etmişdir. Bu baxımdan, Heydər Əliyevin bu fikrini vurğulamaq yerinə düşər: “Biz indi öz dəyərlərimizə qayıtmışıq... İslam istəyir ki, insanın bütün həyatını ilahiləşdirsən” [8, 35]; “milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi xalq ola bilməz. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin ən əsası bizim müqəddəs kitabımız “Qurani-Şərif”də öz əksini tapmışdır. Ancaq bunun-

la yanaşı, Azərbaycanın mütəfəkkir, mütərəqqi insanları, Azərbaycanın hörmətli siyasi və dövlət xadimləri, böyük elm, mədəniyyət xadimləri Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini yaradıblar. Bu, bizim milli, əxlaqi mentalitetimizdir...” [8, 175].

Eramızın VII əsrindən İslam dininin nüfuzətmə məkanı genişləndikcə, onun ilahiliyi – elmliliyi, demokratikliyi ən sadə insandan böyük mütəfəkkirlərə kimi hamını heyrləndirdi, “Quran” öz mükəmməlliyi, bitkinliyi ilə özündən əvvəlki kitabları kölgədə qoydu. İslamın bayrağı dünyanı fəth etdi.

Xalq öz inanc dünyasında İslam dinini həmişə yaşatsa da, bu dinin, dinlə əlaqədar söz və fikirlərin bədii ədəbiyyatda öz əksini tapması təqdirəlayiqdir. Bədii əsərdə, ümumiyyətlə, çap əsərində qorunan hikmət xəzinədir. Bu xəzinə sözlərlə ifadə olunur. Sözün deyilişinin fizioloji prosesi elmi ədəbiyyatda açıqlansa da, söz müəmma olaraq qalır, yəni Allahın kiçik möcüzəsi yoxdur. Bizcə, söz möcüzəsi digər möcüzələr kimi bu gün də öz sirrini gizli saxlayır:

Xəlfə ağzın sirrini hərdəm qılır ishar söz,

Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz [7, 95];

və ya

Heç kim bilmədi təhqiq ilə ağzın sirrini,

Sirri-ğeybi nə bilir kimsə Xudadan ğeyri [7, 212].

İslam dininin xalqın inanc dünyasında həmişəyaşar olması baxımından, Azərbaycanın görkəmli yazarı Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən [10] seçilmiş onomastik dil vahidlərini – *kultonim* və *hagionimləri* tədqiqat işində araşdırmağa çalışacağıq. Öncə, *kultonim* və *hagionim* terminini izah edək.

Latın mənşəli, *hörmət*, *ehtiram*, *pərəstiş* mənəli *cultus* və yunan mənşəli, *ad* mənəli *onyma* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş *kultonimə* təkallahlı dinlərdə dini anlayışları ifadə edən adlar daxildir. *Hagionim* isə (*hagios* + *onyma*) *müqəddəs ad* anlamını bildirir; *hagios müqəddəs* mənəli, yunan mənşəli sözdür: *ən əziz*, *ən sevimli*, *ən gözəl*, *ən möhtərəm*, *ən ülvi ad* [2, 38].

Hagionim onomastikaya aid mənə növlərini də özündə birləşdirir, məsələn: *hagioantropnimlər*, *hagiotopnimlər*, *hagioekklezionim*, *hagiohidronimlər* və s. [2].

Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş bir sıra əsərlərdə [9, 107; 11, 181; 12, 15; 13, 43] verilmiş *aqioqrafiya* yunan mənşəli *hagios* – *müqəddəs*, *grapho* – *yazıram*, *təsvir edirəm* mənəli iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Burada *hagios* sözünün eliziya hadisəsinə uğraması Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan rus dilində *h* səsinin olmaması ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin əlifbasında *h* səsi olduğu üçün, bizcə, *müqəddəs ad* anlamlı *hagionim* terminini ilk mənəbdə (yunan dilində) olduğu kimi qəbul etmək məqsədyönlüdür [2].

Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindən seçilmiş *kultonim* və *hagionimlər* müəllifi olduğum «“Koroğlu” dastanının onomastik sözlüyü»ndəki [2] təsnifata əsasən qruplaşdırılmışdır.

I. KULTONİMLƏR

1. Allahın adları

Allah: 1) - Allah mübarək eləsin! [10, 16]; 2) - Allah-taala ona bir parça çörək verib, özgülərə möhtac eləməyib [10, 29].

Allah ərəb mənşəli sözdür. 2-ci nümunədə *taala* ərəbcə *yüksəlmə, ucalma, artma* mənalı *təali* sözündəndir [6, 585]. Bu nümunədə *Allah-taala* “*Yüksək Allah*” anlamındadır.

Xudayi-taala: 1) - İnsan ki, xudayi-taalanın ... [10, 105]; 2) - Oğlunun qanının kəsilməməyi məhz tənbehdür ki, xudavəndi-ələm bu günahların qabağında sənə göndərib [10, 126].

Xuda sözü fars mənşəli olub, a) *allah, tanrı*; b) *sahib, yiyə* mənasındadır [6, 703]. 1-ci nümunədəki *xudayi-taala* “*yüksək, uca allahın*” anlamındadır. 2-ci nümunədə *xudavənd* sözü fars mənşəli olub, a) *rəis, ağa, başçı, ərbab*; b) *allah, tanrı* mənasındadır; *xudavəndi-ələm* “*dünyanın ağası*” *allah* (dini) deməkdir [6, 702].

Pərvərdigar: 1) - And olsun o pərvərdigara ki, yazaram [10, 71].

Pərvərdigar fars mənşəli olub, *allah* mənasını bildirir [6, 496].

Yaradan: 1) - And olsun hər ikimizi yaradana [10, 101].

Yaradan fars mənşəli olub, a) *dost, yoldaş*; b) *sevgili, məşuq, məşuqə* anlamlı *yar* sözündən əmələ gəlmişdir [5, 531]; digər mənalari ilə yanaşı, “*Tanrı, Allah, Xəliq; xəlq edən qüvvə*” kimi dini anlama da malikdir [5, 532]. Bu nümunədə *Yaradan* “*Tanrı, Allah, Xəliq; xəlq edən qüvvə*” mənasında işlənmişdir.

2. Əl-Əsmaul-hüsna

Əl-Əsmaul-hüsna “ən gözəl adlar” deməkdir. Bu ifadə ayə və hədislərdə keçir: “Ən gözəl adlar “Əl-Əsmaul-hüsna” Allahındır” [2, 37].

Bari: 1) - Bari pərvərdigar, bu nə bədbəxtlik [10, 196].

Fars mənşəli *bari* “*yükə məxsus*”, ərəb mənşəli *bar(i)* a) *yaradan, yaradıcı*; b) *allah, xəliq* anlamlıdır [6, 36]. Ərəb və fars mənşəli iki sözün birləşməsindən əmələ gələn *Bari pərvərdigar* “*Yaradan Allah*” mənasını bildirir.

Cəlal: 1) - Allah öz cəlali xatirinə sənənin də övladının dağımı sənə göstərməsin, yazıqsan [10, 101].

Cəlal ərəb mənşəli olub, *böyüklük, ululuq, əzəmət, şan-şöhrət* [6, 756] bildirir.

Kərim: 1) - Eh, allah kərimdir, bəlkə də qayıtdılar [10, 228].

Kərim ərəb mənşəlidir; *səxavətli adam, comərd; hörmətli adam, möhtərəm şəxs* [6, 284]; *kərəm sahibi* [3, 129] anlamındadır. Bizcə, burada *Kərim* “*Allah kərəm sahibidir*”, “*səxavətlidir*” mənasında işlənmişdir.

Şükür: 1) - Ağa, indi Allaha şükür, məni tanıdın ki? [10, 22].

Şükür ərəb mənşəli olub, razılıqbildirmə, minnətdarlıq [6, 791] anlamındadır. Bizcə, *Şükür Şəkur* sözünün təhrif olunmuş variantıdır və “Əl-Əsmaul-hüsna”da *çox alicənab, çox nəcib* [1, 10]; *ibadətə görə əcr verən* [3, 129] mənanı bildirir. Bizcə, *Şükür//Şəkur* “*ibadətə görə əcr verən*” anlamındadır.

1) - Allah öz birliyi xatirinə sənə bu sövdədə xeyir versin [10, 27];

2) - Allahdan gizlin deyil, dəxi səndən niyə gizlin olsun [10, 17].

Bu nümunələrdə allahın gözəl adları konkret göstərilmişdir. 1-ci nümunədə allahın “*əl-Vahid*” - vahid, “*əl-Vətir*” - tək, “*əl-Əhəd*” - bir olan, 2-cidə isə “*əl-Əlim*” - bilən, “*ər-Rai*” - görən, “*əl-Bəsir*” - görən gözəl adları vurğulanır [3, 126-129].

II. HAGİONİMLƏR

1. Həgioantropnimlər

a) Peyğəmbərlərə verilən ad

Peyğəmbər: 1) - Xudayar bəy, peyğəmbər haqqı məndə yoxdur [10, 26].

Fars mənşəli *peyğam* (klas.) *xəbər*, *sifariş* mənasını bildirir. *Peyğəmbər* fars mənşəli olub, a) müxtəlif dini etiqadlara görə, *Allahın əmrlərini xəbər verən və şərh edən şəxs; rəsul, nəbi*; b) məs. *gələcəkdən xəbər verən şəxs*; c) *təmiz, pak, müqəddəs adam* anlamındadır [4, 588].

b) Peyğəmbər nəslindən olan insanlara verilən adlar

İmam: 1) - A kişi, sən İmam Hüseyn, özünü dəsgaha qoyma [10, 104].

Bu nümunədə verilən *imam* sözü ərəb mənşəli olub, a) *rəhbər*, *başçı*; b) *peyğəmbərdən sonra din işlərinə rəhbərlik edən adam, din xadimi; cümə namazına rəhbərlik edən ruhani* [6, 240]; *peyğəmbər nəslindən olan insanlara verilən ad* [2, 24] anlamındadır.

2. İmamların adı

Həzrət Abbas (ə): 1) - Çavuş, apararsan o ərizəni Həzrət-Abbasa [10, 66].

Abbas ərəbcə: a) *sərt, çatıq qaşlı kimsə*; b) *arслан* (bkz.*Esed, qəzənfər, şiir*) [17] deməkdir.

Həzrət Abbas (ə) təlim görməmiş alimdir. Çünki o, ilahi elmin mənbəyi, Həzrət Peyğəmbərin (s.ə.s) varisi və vəlisi Həzrət Əlinin (ə), həmçinin behişt cavanlarının ağaları olan Həsən (ə) və Hüseynin (ə) elmindən faydalanmışdır [14, 15].

İmam Hüseyn (ə): 1) ... Bir deyirdi İmam Hüseyn haqqı [10, 53-54].

Hüseyn sözü ərəb mənşəli olub, *gözəl* deməkdir [6, 741].

İmam Hüseyn (ə) 7 yaşında ikən peyğəmbər dünyasını dəyişdi. Həzrəti Mühəmməd (s.ə.s.) həmişə onu dizinin üstündə oturdub, üzündən öpərdi, buyurardı ki, “sən imamsan, imamın oğlusan və doqquz imamın atasısan. Hüseyn məndəndir, mən də Hüseyndənəm”. O, 30 il atasının xidmətində bir fədakar silahdaş kimi durmuş, Cəməl, Süffeyn, Nəhrəvan müharibələrində iştirak etmişdir [3, 190-198].

İmam Rza (ə): 1) ... bir deyirdi İmam Rza haqqı [10, 53-54].

Rza ərəb mənşəli kişi adı olub, *məmnuniyyət, razılıq* mənasını bildirir [18].

İmam Rzanın imamətlik dövrü Abbasi xəlifələrinin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir [3, 201-203].

3. Səhabələrin adı

a) İslam Aləmində mötəbər və müəyyən dini vəzifə daşıyan insanlara müraciət forması

Həzrət: 1) - Çavuş, apararsan o ərizəni Həzrət-Abbasa [10, 66].

Həzrət ərəb mənşəli olub, a) *ön, qabaq, hüzur*; b) *cənab* anlamındadır [6, 718].

b) Dini adlar

Hacı: 1) - Hacı Novruz ağanı tanımırısan? [10, 178].

Hacı ərəb mənşəli söz olub, Məkkəni ziyarət etmiş şəxsə verilən dini addır [6, 712].

Kərbəlayı: 1) Bir dəfə Kərbəlayı Məmmədəlinin yoldaşı evlərinə qonaq aparmışdı [10, 112]; 2) - Ədə, Kəblə Qasım, heyvan oğlu heyvan, atı kənarda dolandır, yoxsa əlindən qurtarıb qaçar [10, 133].

Kərbəla(y)i ərəb mənşəli söz olub, Kərbəla şəhərində İmam Hüseyinin məqəbəsini ziyarət etmiş şəxsə verilən dini addır [6, 284]. Bircə, Kərbəla sözünün eliziya hadisəsinə uğraması nəticəsində *Kəblə* dini adı yaranmışdır (Bax: Kərbəla).

Məşədi: 1) Əvvəllər Məşədi Molla Həsən kitab satardı [10, 110]; 2) ... Odur ki, Məşədinin güzəranı kağız yazmaqla keçir [10, 110].

Məşədi ərəb mənşəli söz olub, Məşəddə imam Rzanın məqəbəsini ziyarət etmiş şəxsə verilən dini addır [6, 385]. *Məşədi* 1-ci nümunədə şəxs adının əvvəlində, 2-ci nümunədə isə sərbəst işlənmişdir; hər iki halda *Məşədi* şəxs adı deyil, yalnız dini addır. Bircə, bu nümunələrdə *Məşədi* dini adı eliziya hadisəsinə uğramış, *h* səsi düşmüşdür.

4. Hagiotoponimlər

Kərbəla: 1) Məmmədhəsən əmi yatıb bir vaqə gördü, yuxudan durub, övrətini çağırıb, ona xəbər verdi ki, övrət, necə olmuş-olsa, inşallah gedəm Kərbəlaya [10, 9].

Kərb ərəb mənşəli olub, *qüssə, kədər; qəm, hüzn* bildirir [6, 283]. *Kərbəla* a) *qəm və bəla, müsibət* anlamındadır; b) İraqda şiələrin müqəddəs ziyarətgahlarından birinin adıdır (burada peyğəmbərin nəvəsi, birinci imam Əlinin oğlu Hüseyinin məqəbərəsi mövcuddur ki, həmin məqəbərə hər il şiələr tərəfindən ziyarət edilir və ziyarət edən adamlar kərbəlayı adı alırlar) [6, 284].

Qıl körpü//Sirat körpüsü: 1) - Bəli, qıl körpüdən keçəndədi tamaşa [10, 105].

Sirat yol mənasındadır və axirətdəki Sirat körpüsü cəhənnəmin yuxarısında yerləşən keçid yoludur ki, hamı və ya insanların çoxu gərək oradan keçsin. Dünyada xalısı saxtadan və haqqı batıldən ayırmaq asan deyildir və bu əməllərin asan fərz olunması xüsusi çətinliklərlə bərabər olacaqdır. Ona görə də, hədislərdə Siratı tükəndən də nazik və qılıncdan da iti kimi təsvir edirlər. Sirat körpüsü ilə insanın dünyada keçdiyi yol arasında dəqiq tənəsüb və uyğunluq mövcuddur [16].

5. Hagioekklezionim

Altı guşəli qəbr: 1) - ... altı guşəli qəbri ziyarət edəm [10, 9].

Altı guşəli qəbr dedikdə, Kərbəladada dəfn olunmuş İmam Hüseynin qəbri nəzərdə tutulur [10, 303].

6. Hagioktematonimlər

a) Hagioxrematonim

Zülfüqar: 1) ... bir deyirdi: ... “cənab əmirin Zülfüqarı haqqı” [10, 54].

Zülfüqar ərəb mənşəli söz olub, a) “*iki fəqərəli*”, b) *iki ağızlı qılınc*; c) *şialərin birinci imamı Əlinin ləqəbi* [6, 228] anlamındadır. Bu nümunədə Həzrət Əlinin qılıncına and içilir.

b) Müqəddəs kitablar

Quran: 1) - Qurani-münzəl haqqı özü veribdi [10, 24]; 2) Hərçənd Haçı Ramazan üçün Qurani-Şərif ortalığa qoyduğu təfsir heç də əlverişli deyil idi ... [10, 250].

“*Quran*” müsəlmanların müqəddəs kitabıdır. *Quran* sözünün mənası ərəbcə “*oxumaq, tələffüz etmək*”dir [1, 14]. *Münzəl* ərəb mənşəli söz olub, *enmiş, aşağı enmiş* mənanı bildirir [6, 420]. “*Qurani-münzəl*” “*göydən enmiş Quran*” anlamındadır. *Şərif* ərəb mənşəli söz olub; a) *şərəfli, mübarək, müqəddəs*; b) *nəcib, əsil* mənasını bildirir [6, 781]. “*Qurani-şərif*” “*müqəddəs Quran*” deməkdir.

İncil: 1) - Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə [10, 105].

“*İncil*” sözünün mənası “*təbliğət*” deməkdir. Rəvayətə görə, bu kitab Allah-taala tərəfindən İsa bən Məryəmə verilib və bu kitab insanları düzgün yola dəvət edib [1, 25].

Tədqiqat işindən alınan nəticələr: a) mütərəqqi alimlər bütövlükdə yaranışın Vahid Allaha məxsus olduğunu təsdiq və təsbit edirlər; b) bizzə, *kultonim və hagionim* terminlərini ilk mənbədə (yunan dilində) olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyinin terminologiyasına qəbul etmək məqsədyönlüdür; c) Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərlərindəki kultonim və hagionimlər Azərbaycan xalqının “milli, əxlaqi mentaliteti”nin yaddaşdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva X.İ., Bakıxan N.T. “QURANI-KƏRİM”də adlar. Bakı: BİM, 1994, 49 s.
2. Ağabəyli S. S. “Koroğlu” dastanının onomastik sözlüyü. Bakı: “RS Poliqraf”, 2011, 48 s.
3. Ağayev R.A. Təqvimlər və ilkin islam bilgiləri. Bakı: “Beytül-Əhzan” ETM, 2002, 227s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
6. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 1036 s.
7. Füzuli M. Türkcə divanı. Tehran: Fərhəng və İrşadi İslami Nazirliyi, 1996, 531s.
8. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları” NPE, 2007, 424 s.
9. Həbibli R.Y. Azərbaycan onomastik lüğətləri. Bakı: BDU, 2000, 145 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə, I c. (nəsr əsərləri). Bakı: Azərənşr, 1983. 311s.
11. Большая советская энциклопедия. Т. I. М.: Сов. энц., 1969, 516 с.
12. Словарь иностранных слов. Изд. 14-е, М.: Русский язык, 1987, 608 с.

13. Словарь современного русского литературного языка. Т.1. М.-Л.: АН СССР, 1950, 767 с.
14. <http://www.al-shia.org/htm/azr/lib/18/q17.htm>
15. http://www.sibtayn.com/az/index.php?option=com_content
16. <http://www.deyerler.org/texts/opinions/25764>
17. <http://www.isimarsivi.com/isim/7-Abbas.html>
18. <http://www.forum.joy.az/index.php?showtopic=3526>

**ИССЛЕДОВАНИЕ КУЛЬТОНИМОВ И АГИОНИМОВ ИЗ
ПРОЗАИЧЕСКИХ СОЧИНЕНИЙ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ
В ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ**

С.С.АГАБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

В данной исследовательской работе отмечены размышления и раздумья о сотворении мира, присущее единому Аллаху, а также про права свободы совести в соответствии с нормами поведения человека, которые являются его личным убеждением и мышлением. Народ увековечил в своем божественном мире ислам и с этой точки зрения, в историко-лингвистическом аспекте исследованы культонимы и агιονимы выбранные и сгруппированные из прозаических сочинений Джалила Мамедгулузаде.

Ключевые слова: религия, ислам, Джалил Мамедгулузаде, культоним, агιονим

**HISTORICAL-LINGUISTIC INVESTIGATION OF CULTONYMS AND AGIONYMS
IN JALIL MAMMADGULUZADEH'S PROSAIC COMPOSITIONS**

S.S.AGHABAYLI

SUMMARY

The research work illustrates reflections and thoughts about the creation of the Universe inherent to the single Allah, and the freedom of worship. The people immortalized Islam in their divine world. From this point of view the paper studies the cultonyms and agionyms chosen and grouped from Jalil Mammadguluzadeh's prosaic compositions in historical and linguistic aspects.

Key words: religion, Islam, Jalil Mammadguluzadeh, cultonym, agionym